

ПРОБЛЕМА САМОРЕГУЛЯЦІЇ ТА САМОКОНТРОЛЮ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

В статтє рассматриваетсѧ характеристика самоконтроля учащихсѧ как компонента саморегуляции их учебно-познавательной деятельности, представлены структура и психологический механизм саморегуляции.

In the Irina Seregina's article "The problem of self-regulation & self control in the studying process of pupils" the characteristic of self control as the component of self regulation of pupil's cognitive activity considered, the structure and psychological mechanism of self regulation represented.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Перетворення України на самостійну державу, становлення громадського суспільства вимагає від молодого покоління знань на рівні світових стандартів, забезпечення розвитку творчих потенцій, практицизму й ініціативності, вміння організовувати та регулювати власну діяльність, мати сформовану саморегуляцію – основу ініціативи й творчості. Актуальність дослідження визначається сучасними вимогами, спрямованими на вдосконалення національної системи освіти в напрямку формування творчої, самостійної особистості. Такий процес обумовлений змінами в суспільному житті країни і підтверджується Конституцією України, Законом України "Про освіту" і Державною національною програмою "Освіта" (Україна XXI століття).

Аналіз наукових досліджень, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питанням співвідношення самоконтролю та саморегуляції навчальної діяльності школярів присвячено чимало наукових досліджень психологів, педагогів. У статті ми будемо спиратися на погляди таких видатних учених-дослідників, як Л.М.Деркач, Г.С.Нікіфоров, М.В.Гриньова, А.К.Маркова, Г.І.Щукіна та ін. Ми вважаємо, що в роботах зазначених авторів ретельно проаналізовано психологічний механізм саморегуляції, але

недостатньо приділено уваги співставленню самоконтролю учнів та саморегуляції їх навчальної діяльності. На наш погляд, неможливо формувати самоконтроль без розвитку в учнів основ саморегуляції.

Формулювання цілей статті. Метою нашої статті є:

- охарактеризувати уміння самоконтролю як компонента саморегуляції навчальної діяльності учнів;
- розглянути структуру та механізм саморегуляції навчальної діяльності учнів.

Виклад основного матеріалу. Не підлягає сумніву факт, що людина виховується в діяльності. Діяльність учня, її спрямування, розвиток, організація є тією ланкою, яка дозволяє створити умови для розвитку здібностей, формування готовності й здатності до самоосвіти. Ефективність усіх видів діяльності, зокрема навчально-пізнавальної, значно підвищується, якщо людина здатна до саморегуляції і самоконтролю. Загальновідомо, що саморегуляція визначається як один з універсальних принципів існування організму, що здійснюється на різних рівнях його функціонування. Розуміння процесу навчання як системи дозволяє розглядати проблему особистісної саморегуляції як сукупність особливостей процесуальної і особистісної активності учнів. У навчальному процесі діяльність учнів може відбуватися як “примус”, що йде зовні, так і бути внутрішньосвідомо регульованою через розуміння й опрацювання компонентів навчальної дії. В останньому випадку представлено феномен формування саморегуляції. Саморегуляція, як визначає більшість науковців, це вміння людини бачити кінцеву мету діяльності, самостійно знаходити оптимальні шляхи її досягнення і добиватися здійснення. Результатом саморегуляції є виховання цілеспрямованості, організованості, уміння володіти собою. Саморегуляція має певну структуру, єдиною для всіх видів діяльності, і складається з таких компонентів, як мета діяльності, модель значущих умов, програма дій, оцінка результатів та їх кореляція [1,4].

Розглядаючи самоконтроль як один з компонентів саморегуляції, вчені-дослідники тим самим підкреслюють їх нерозривний зв'язок і необхідність у діяльності людини. По

відношенню до навчальної діяльності індивіда, як зазначає Г.І.Щукіна, це значить, що "...становлення учня в навчальному процесі обумовлено зміною регулятивних механізмів. Рівень саморегуляції – основний показник особистості школяра, яка формується" [5,37]. За дослідженням Г.І.Щукіної, перехід школяра на рівень творчої активності – свідчення значного стрибка в загальному розвитку особистості, свідчення значної сили його внутрішніх процесів, його саморегуляції і самоорганізації [5, 29-30].

Проблема саморегуляції і самоконтролю в рамках теорії навчальної діяльності розглядається у роботах А.К.Маркової [3]. Під саморегуляцією автор розуміє "свідому постановку суб'єктом цілей на основі таких видів діяльності та підлягання їм способів своєї навчальної діяльності"[3,49]. А.К.Маркова визначила два рівні саморегуляції. Перший рівень характеризується наявністю у дитини таких операцій, як постановка завдань, пошук способів дій, вибір способів самоконтролю. Показником сформованості другого рівня саморегуляції є вміння школярів співвідносити різні види діяльності [3,51].

Серед вчених немає єдиної думки з приводу співвідношення саморегуляції і самоконтролю в навчальній діяльності. Одні дослідники розглядають самоконтроль в контексті свідомого регулювання і планування діяльності, у тому числі і навчально-пізнавальної (Н.І.Глеків, Т.І.Гавакова). Інші вчені вважають дії контролю основним засобом саморегуляції, здійснюваної учнем на всіх етапах його діяльності – планування, виконання, підведення підсумків (А.В.Захарова, М.В.Гриньова).

Багато психологів розглядають самоконтроль як важливий компонент саморегуляції особистості, який має свої специфічні ознаки і саморегуляції, що не розчиняються в явищі, з точкою зору яких ми погоджуємося. Якнайповніше такий підхід представлений в роботах видатного психолога Г.С.Нікіфорова, який відносить самоконтроль до числа обов'язкових ознак свідомості і самосвідомості людини [4]. З психологічної точки зору самоконтроль виступає як умова адекватного психічного відображення людиною свого

внутрішнього світу й оточуючої його об'єктивної реальності. У цій якості самоконтроль виявляється включеним в усі форми психічних явищ, властивих людині: процеси, стани, властивості. Самоконтроль можна віднести до одного з компонентів процесів самоврядування (саморегулювання) систем різної якісної природи, серед яких людина є прикладом живої і надзвичайно складної системи. Вчені вважають, що “по відношенню до самоврядування і саморегулювання самоконтроль виконує підлегле значення в тому розумінні, що хоча він і є найважливішим, але все ж таки тільки одним з компонентів в їх складі” [4,19]. Становить інтерес концепція “кільця в кільці”, розроблена Г.С.Нікіфоровим, згідно з якою особливість самоконтролю полягає в тому, що в кільцевій схемі процесу психічного самоврядування (саморегулювання) він має не вкраплену (жорстко фіксовану) прив'язку, а включається в усі форми прояву психічного, залучені в організацію цього процесу. Самоконтроль має місце як би включення кільця в кільце, тобто в замкнутий контур самоврядування (саморегулювання). Кільцевий характер психічної саморегуляції діяльності дозволяє включити в її склад такі компоненти: “...мета діяльності; збір і аналіз інформації про зовнішню обстановку, умови, в яких належить виконувати діяльність; схвалення рішення про характер необхідних дій по досягненню поставленої мети і вибір відповідної програми (послідовності) цих дій; власне реалізація наміченої програми” [4,19]. Таким чином, особистість, сприймаючи результати своїх дій, може перевірити, наскільки вони відповідають тому, що очікувалося одержати. Цей вид самоконтролю автор називає результативним за своєю суттю і визначає його як зворотний зв'язок, за допомогою якого замикається інформаційний потік, що лежить в основі психічної саморегуляції діяльності. Окрім цього, слід мати на увазі, що кожен етап перетворення інформації в кільцевій схемі (прийм, переробка, вибір програми дій і її реалізація) повинен супроводжуватися підключенням самоконтролю, щоб забезпечити надійне і ефективно протікання процесів саморегуляції і досягнення поставленої мети діяльності.

Під психічним самоврядуванням розуміється свідомо дія людини на властиві їй психічні явища (процеси, стани,

властивості), виконувану нею діяльність, власну поведінку з метою підтримки, збереження або зміни характеру їх протікання (функціонування). Процеси психічного самоврядування (саморегулювання) носять свідомий і цілеспрямований характер. Безумовно, психічне “забезпечення” діяльності й поведінки не можна представити інакше, як через актуалізацію психічних явищ, що традиційно виокремлюються. Але з цього не виходить, що кожне з них не може стати само по собі об'єктом спеціальної регулятивної дії поза контекстом якогось певного виду діяльності. Наприклад, займаючись психічним тренуванням пам'яті, уваги, швидкості реагування й інших процесів або опануванням навиками психічної регуляції власного стану, людина може керуватися при цьому цілями загального характеру, тобто самовдосконалення, зміцнення свого психічного здоров'я, безвідносно до того, в яких саме видах діяльності вона скористається надалі своїми досягненнями.

Цілком очевидно, що по відношенню до самоврядування і саморегулювання самоконтроль виконує підлеглу роль і проникає у сферу психічних явищ (процеси, стани, властивості), що становлять психологічний зміст процесів саморегуляції, а також з необхідністю входить у структуру особистості як суб'єкта навчання. Відповідно до традиційного підходу в сучасній психології структура особистості розкривається через її компоненти: спрямованість, характер, темперамент і здібності.

Простежуючи формування самоконтролю в онтогенезі, можна відзначити, що на його реалізацію здійснюють прямий вплив такі чинники, як розуміння його значення для якісного виконання діяльності, уміння користуватися ним і володіння різними способами самоконтролю. Проте, цих чинників може виявитися недостатньо для того, щоб людина звернулася до нього або скористалася його результатом в конкретній ситуації. Необхідна наявність ще одного найважливішого чинника, суть якого полягає в запуску самоконтролю. У загальному плані слід говорити не про один, а про багато чинників запуску, які представлені на різних рівнях організації людини як складної живої системи. На біологічному рівні дія цих чинників носить мимовільний, неусвідомлений характер і обумовлюється як

зовнішніми причинами, так і внутрішніми закономірностями, яким підкоряються процеси життєдіяльності. На психологічному і соціальному рівнях визначальний вплив на актуалізацію самоконтролю надає спрямованість особистості.

Основу спрямованості особистості складають її мотиви. У цілому мотиви поведінки і діяльності особистості визначаються такими рисами її спрямованості, як потреби, інтереси, переконання, світогляд. У зміст мотиву включають мету діяльності і програму її досягнення. У своїй діяльності людина, як правило, керується свідомо поставленими цілями. Мета являє собою усвідомлений і прогнозований результат людської діяльності. Якщо мотив виступає як поштовх до діяльності, то мета виконує основну регулюючу роль у процесі її здійснення. Уміння людини контролювати власну поведінку відповідно до рушійних її мотивів невід'ємним чином входить у структуру особистості. Вибір мотиву поведінки завжди є відповідальним рішенням у житті людини. Формування адекватних і відповідно подолання небажаних мотивів, обґрунтований вибір мети діяльності і успішна реалізація програми щодо її досягнення здійснюються за обов'язковою участю самоконтролю. Мотив, спонукаючи людину до виконання діяльності, запускає одночасно і його самоконтроль, за допомогою якого людина перевіряє правильність своїх дій на шляху до поставленої мети.

Самоконтроль органічним чином пов'язаний з цілим рядом рис характеру особистості. Наприклад, за такими рисами, як безладність, бездумність, недбалість, необачність, розпущеність, халатність та інші, неважко побачити дефіцит самоконтролю. Навпаки, якщо ми характеризуємо людину розсудливу, акуратну, витриману, надійну, порядну, цілеспрямовану, то за кожною з перерахованих якостей добре є видимим уміння контролювати свої дії і вчинки. Можливе також виділення сукупності рис характеру, що достатньо близькі за своїм змістом і мають у своїй основі самоконтроль. До них перш за все слід віднести обов'язок, відповідальність і дисциплінованість.

Отже, ми розглянули співвідношення саморегуляції та самоконтролю, представлені у психолого-педагогічній

літературі, і можемо зробити висновок, що по відношенню до саморегуляції самоконтроль відіграє підлеглу роль, тобто дійсно є важливим компонентом саморегуляції. Тому вважаємо необхідним у нашій статті представити основні принципи та дидактичні умови формування саморегуляції навчальної діяльності.

Ретельний аналіз досліджень, проведених різними вченими, а також узагальнення практичного досвіду дозволило сформулювати основні принципи формування саморегуляції. Крім існуючих принципів саморегуляції діяльності людини – системності, активності, усвідомленості, ми, разом з М.В. Гриньовою, виокремлюємо такі основоположні принципи формування саморегуляції:

- *принцип етапності*, який забезпечує ритмічність виконання кожної дії, він полягає у виконанні школярами навчальних дій у послідовності, яка визначається змістом ланок саморегуляції, а також визначення мети діяльності, орієнтовні процедури, складання програми дій та її реалізацію, оцінку результатів та корекцію;
- *принцип усвідомленої перспективи* потребує глибокого розуміння і усвідомлення учнем близьких, середніх і віддалених перспектив діяльності, при його реалізації кожен учень повинен усвідомлювати програму своєї діяльності, мету та цілі навчання як результати при виконанні кожного завдання;
- *принцип паритетності* при формуванні саморегуляції вимагає суб'єктивної взаємодії педагога й учня, тому що найбільш ефективно навчальний процес відбувається тоді, коли учень максимально активний, а педагог виконує консультативно-координаційну функцію;
- *принцип розвиваючого навчання* полягає в досягненні ефекту розвитку в пізнавальній діяльності;
- *принцип наступності*, який є загальнодидактичним принципом і вимагає постійного забезпечення зв'язку між окремими сторонами, частинами, етапами і ступенями навчання і всередині них, розширення і поглиблення знань, набутих на попередніх етапах навчання, перетворення

окремих уявлень і понять у струнку систему знань, умінь та навичок;

- *принцип методу діяльності* полягає в тому, що учні оперують поняттями, одержаними в результаті сприйняття інформації від вчителя, тобто розглядають їх у нових умовах, здійснюють узагальнення, аналіз, синтез, класифікацію;
- *принцип гнучкості* полягає у вмінні регулювати власну діяльність залежно від навчальної ситуації, усвідомлювати свої можливості та здійснювати самооцінку [1,49-64].

Розглянуті принципи формування саморегуляції взаємодіють між собою, спираються на загальнодидактичні принципи і взаємодіють з ними.

Саморегуляція навчальних дій є організаційною навичкою, яка формується на основі виконання навчальних операцій у певній послідовності: визначення мети, орієнтовної основи дії, складання програми дій, оцінці і корекції результатів.

Механізм саморегуляції відрізняється від механізму діяльності:

- здійсненням сукупності системи компонентів, тобто правильної послідовності дій;
- застосуванням попередньо відпрацьованих умінь і навичок при виконанні кожної ланки саморегуляції;
- переходом учня від ролі “суб’єкта виконання” до ролі “суб’єкта діяльності”;
- превалюванням несвідомих, а по мірі формування саморегуляції напівавтоматичних механізмів, які не входять у план усвідомленого контролю [1,32-33].

Реалізація кожного компонента саморегуляції в навчальній діяльності пов’язана з відпрацюванням в учнів певних конкретних умінь. Досвід, накопичений психологією та дидактикою, дозволяє виділити такі групи умінь, що найбільше пов’язані з формуванням саморегуляції навчальних дій:

- предметні уміння, які формуються в учнів у процесі вивчення спеціальних конкретних предметів;
- навчально-організаційні, які полягають у самоорганізації, саморегуляції навчальної дисципліни, вмінні керувати

власною навчальною діяльністю та здійснювати самоконтроль.

У пошуках шляхів оптимізації процесу формування саморегуляції нами виділено дидактичні умови, що забезпечують можливість його успішного протікання:

1. Виділення вчителем саморегуляції як спеціального об'єкта формування на уроці.
2. Формування саморегуляції як системи взаємопов'язаних між собою компонентів.
3. Навколишній світ як основа для формування саморегуляції.
4. Реалізація загальнодидактичних принципів у формуванні саморегуляції (науковість, систематичність, послідовність, диференціація, гармонійний розвиток духовних і фізичних сил особистості, оптимізація).

Висновки та перспектива подальших досліджень. Отже, ми зробили спробу охарактеризувати вміння самоконтролю як компонента саморегуляції навчально-пізнавальної діяльності учнів. Ми визначаємо самоконтроль як усвідомлене регулювання людиною своєї поведінки і діяльності для забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам. Мета самоконтролю в навчальній діяльності полягає в уникненні помилкових дій або операцій та їх виправленні. При цьому формування саморегуляції передбачає можливість учня усвідомлювати і контролювати ситуацію, процес. Встановлено, що самоконтроль відіграє підлеглу роль по відношенню до саморегуляції, тобто є одним із важливіших її компонентів. Формування саморегуляції організовує навчальну роботу учня, озброює вміннями самостійно виконувати завдання та здійснювати самоконтроль та самооцінку результатів, закладає основи вміння вчитися, які є головними завданнями сучасної школи. Тому питання формування саморегуляції та умінь самоконтролю у навчально-пізнавальній діяльності учнів є актуальним і відповідає потребам сьогодення.

Перспективу подальших досліджень з даної проблеми ми вбачаємо у розробці конкретних прийомів, методів, засобів щодо ефективного розвитку в учнів саморегуляції навчально-пізнавальної діяльності з подальшою метою формування в них

стійких умінь та навичок самоконтролю. Надалі ми плануємо запропонувати методичні рекомендації для вчителів щодо формування в учнів основної школи умінь та навичок самоконтролю на уроках російської мови.

Література

1. Гриньова М.В. Саморегуляція навчальної діяльності школяра. – Х.: Фоліо, 1997. – 256 с.
2. Деркач Л. Н. Психологические основы самоконтроля учащихся в процессе обучения иностранным языкам: Автореф. дис. ...д-ра психол. наук. — К., 1994. — 50 с.
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1990.- 192 с.
4. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1989.
5. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М.: Просвещение, 1979. – 252 с.

Ю.В.Рева

ГУМАНІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ – ЕФЕКТИВНИЙ ГАРМОНІЙНИЙ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

В статье раскрыт системный подход гуманизации педагогического общения как эффективное средство гармонического влияния на развитие личности ученика в учебно-воспитательном процессе.

The systematic approach of humanization of pedagogical communication as effective means of harmonious influence on the development of the pupil's personality in teaching process is shown in this article.

Одне із завдань школи – зробити спілкування в колективі таким, щоб воно облагороджувало особистість учня, відточувало його моральну красу, щоб від спілкування з товаришами дитина відчувала радість, непереборне прагнення бути разом з людьми.

Саме в цьому й полягає одна з великих таємниць, а